

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ISTORIJOS ŠALTINIŲ TYRIMAI

Sudarė
Darius Antanavičius

3

UDK 930.2(093)

Is81

Knygos rengimą ir leidimą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
Sutartis Nr. LIT-1-4

Recenzavo

Mindaugas Paknys (*Lietuvos kultūros tyrimų institutas*)

Redaktorių kolegija:

Darius Antanavičius

(*Lietuvos istorijos institutas*)

Darius Baronas

(*Lietuvos istorijos institutas*)

Zenonas Butkus

(*Vilniaus universitetas*)

Artūras Dubonis (pirmininkas)

(*Lietuvos istorijos institutas*)

Mathias Niendorf

(*Kylio universitetas*)

Rimvydas Petrauskas

(*Vilniaus universitetas*)

Irena Valikonytė

(*Vilniaus universitetas*)

Visi leidinio straipsniai recenzuoti dviejų mokslininkų

TURINYS

Pratarmė	7
--------------------	---

Straipsniai

Artūras Dubonis

Kelios Lietuvos istorinės geografijos XIII–XIV a. problemos: tarp teorijos ir šaltinių tyrimų praktikos	11
On some problems of 13–14th c. Lithuanian historical geography: between a theory and a practical investigation of the sources. <i>Summary</i>	21

Darius Baronas

Žemaičių krikštas Jono Dlugošo „Kronikos“ šviesoje	23
The conversion of Žemaitija to the Roman Catholic faith as seen through the chronicle of Jan Długosz. <i>Summary</i>	30

Tomas Čelkis

Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje	31
Grand Duchy of Lithuania private land-ownership lines setting and marking in the 14th – 16th centuries. <i>Summary</i>	58

Reda Bružaitė

LDK parapinės dvasininkijos ir pasauliečių teisminiai ginčai XVI a. (Lietuvos Metrikos teismų bylų knygų duomenimis)	59
Lawsuits between parish clergy and lay persons in the 16th century in the light of the court records books of the Lithuanian Metrica. <i>Summary</i>	83

Raimonda Ragauskienė

„Dingę istorijoje“: XVI a. LDK privačių archyvų dokumentų dinamika	85
“Lost in history”: the movements of documents within the private archives in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century. <i>Summary</i>	109

Darius Antanavičius

„Cnotliwy Litwin“ (1592 m.) autorius ir teksto šaltiniai	111
The work „Cnotliwy Litwin“ (1592): its author and sources. <i>Summary</i>	127

Živilė Nedzinskaitė

LDK jėzuitų retorikos ir poetikos paskaitų rankraščiai: teorijos ir praktikos dermė	131
The manuscripts of Jesuit courses of study in rhetoric and poetics in the Grand Duchy of Lithuania: a harmony of theory and practice. <i>Summary</i>	151

Agnė Railaitė

Jonas Skarulskis ir jo ryšiai su Kantakuzenais: Kauno maršalaičio vestuvių epitalamijo tyrimas	153
John Skarulskis and his relationship with the Cantacuzenes: a study in the epithalamium of the son of the marshal of Kaunas. <i>Summary</i>	164

Adam Stankevič

Skilusių tribunolinių seimelių problema ir jos sprendimas 1779 m.	167
The problem of duplication of the Tribunal dietines and their resolutions in 1779. <i>Summary</i>	178

Šaltinio publikacija

Irena Valikonytė

Pirmasis Lietuvos Statutas Žemaitijoje	179
The First Statute of Lithuania in Žemaitija. <i>Summary</i>	194

Recenzijos

V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, <i>Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.</i>	195
<i>Akty cechów wileńskich 1495–1759</i>	199
<i>Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai.</i>	202
<i>Pabaisko dekanato vizitacija 1782–1784 m. = Visitatio decanatus Pobojscensis iussu et voluntate Ignatii Jacobi Massalski episcopi Vilnensis A. D. 1782–1784 peracta</i>	207
Santrumpos	213
Apie autorius.	215
Autoriams	217
Guide for Authors.	221

STRAIPSNIAI

KELIOS LIETUVOS ISTORINĖS GEOGRAFIJOS XIII–XIV A. PROBLEMOS: TARP TEORIJOS IR ŠALTINIŲ TYRIMŲ PRAKTIKOS

Artūras Dubonis

Du 1253 m. balandžio 4 d. Kuršo dalybų tarp Rygos arkivyskupo ir Livonijos ordino aktai apibūdina kuršių gyvenamas vietas¹. Jos susibūrusios į žemes. Tai senos kilmės dariniai, nes dalybose minimi ir nauji – neseniai atsiradusi žemė be pavadinimo „tarp Skrundos ir Žiemgalos“; taip pat yra viena teritorija su *Poys* pilimi (piliai pavaldi sritis, regionas), kuri skiriasi nuo žemės. Matyt, pilis ir jos teritorija priklausė arba vietos aristokratui, arba kuršių kilmingai giminei (nes aristokrato vardas neminimas, jeigu tai nėra *Poys*). Kuršo žemės suvokiamos ne kaip beribės, bet kaip vientisas masyvas, turintis sienas su kitomis gentimis (žiemgaliais). Kuršo dalybų aktas liudija intensyvią teritorinę raidą. Ryškūs yra ilgalaikio gyvenimo ženklai (senos ir nauja žemė, diduomenės pilis su savo priklausiniais), aiškios žemių ribos, socialinė kaita (žemės su diduomene ir tokios nemininčios žemės). Gyvenviečių išsidėstymo ir jų pavadinimų istorinį stabilumą patvirtina iki šiol Latvijos ir Lietuvos teritorijoje išlikę tame dalybų akte paminėti vietų vardai². Nesileidžiant į nuodugnesnius svarstymus apie stabilumo priežastis, reikia nurodyti, mano nuomone, vieną iš pagrindinių – tvirtos alodinės žemės nuosavybės stabilizuojantį poveikį, stabdžiusį vietų vardų kaitą ir centrinių (motininių) gyvenviečių „slankiojimą“.

1. Lietuvos istorinei geografijai pažinti svarbesnis Pietų Kuršo dalybų aktas (žr. *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė D. Antanavičius, D. Baronas, A. Dubonis (ats. sud.), R. Petrauskas, Vilnius, 2005, p. 58–60 (nr. 27). Žr. Šiaurinės Kuršo dalies dalybų aktą: *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, hrgs. F. G. Bunge, t. 1 (1093–1300), Reval, 1853, skilt. 322–323 (nr. 248).

2. Ten pat. Pagrindinė vietovių lokalizavimo literatūra: A. Bielenstein, *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*, Sankt Petersburg, 1892, p. 175–255; K. Būga, „Lietuvių tauta ir kalba bei jos artimieji giminaičiai“, *Rinktiniai raštai*, t. 3, sudarė Z. Zinkevičius, Vilnius, 1961, p. 156–245, 253–257; A. Salys, *Die Žemaitischen Mundarten: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets*, d. 1, Kaunas, 1930; H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 2, Wilno, 1932, p. 40–42, 64, 67; V. Žulkus, „Pajūrio žemės“, V. Žulkus, L. Klimka, *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*, Vilnius, 1989, p. 10, 17–19; *Palangos istorija*, Klaipėda, 1999, p. 24–30, 105–106; T. Baranauskas, G. Zabiela, „Ceklis 1253 metais: istorinė-archeologinė analizė“, *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*, sudarė A. Ivinskis, [Vilnius], 2004, p. 9–55.

Kuršo dalybų aktas istorinės geografijos šaltinių tyrimų aspektu suteikia svarbią metodinę pagalbą Lietuvos istorijos problemų tyrimams. Gniuždomai stokojame istorijos šaltinių apie lietuvių gyvenamas vietas, teritorinę-administracinę sandarą ir viso to kaitą maždaug iki Lietuvos krikšto. Susiduriame su paradoksu: istorijos šaltiniuose yra veiklūs, valstybingumą kuriantys lietuviai, bet neminimos jų gyvenvietės, sunkiai matyti, kaip valstybės kūrimasis skleidžiasi teritorijose. Mažai ką galime pasakyti apie lietuvių istorinių gyvenviečių tinklą, ypač XIII a. Ir dar mažiau yra duomenų apie tai, kaip jis susijęs su socialine, politine, ūkine, administracine, karine krašto raida, koku mastu sutapo su vėlesniuose istorijos šaltiniuose minimomis gyvenvietėmis.

Gilindamiesi į ankstyvuosius Lietuvos istorinės geografijos šaltinius susiduriame su klastinga informacija. Lietuvos valstybingumo istorijoje didžiulę reikšmę staiga įgyja viename iš svarbiausių Lietuvos valstybės pakraščių esantys Naugardukas, Gardinas, Turijskas, Slanimas, Valkaviskas. Juos XIII a. pagriebia politinė, teritorinė ir administracinė kaita, susijusi su Lietuvos valdovų veikla. Jie kaip masalas guli rusų istorijos šaltinių duomenų apie Lietuvą paviršiuje. Ir jį sugriebia rusų, dabar – ir baltarusių, istorikai vis labiau įtikėdami, kad tie rusiški Nemuno aukštupio intakų miestai – neabejotini lietuvių valstybingumo centrai su karaliaus Mindaugo sostine Naugarduku, ir radosi jie kaip rusiškojo valstybingumo tąsa³. Klasikinis klaidingai inetrpretuojamų istorijos šaltinių pavyzdys. Nelietuviškos kilmės valstybės centras negalėjo stovėti valdovui nesaugiam pakraštyje, dėl kurio užvaldymo teko kariauti su stipriais kaimynais⁴. Lietuviškieji valstybingumo centrai buvo ne ankstyviausiuose rusiškuose lietuvių aneksuose, o etninėje Lietuvoje. Tačiau istorijos šaltiniai apie etninio Lietuvos centro (šiauriau Nemuno aukštupio ir Neries baseine) gyvenvietes suokalbiškai tyli, kai lyginame su informacija minėtame 1253 m. Kuršo dalybos akte arba geografinės informacijos apie Lietuvos vietas griūtimi nuo XIV a. antrosios pusės. Be Mindaugo donacijose Livonijos ordino broliams ir Lietuvos vyskupui minimų vietovų Žemaitijoje (Raseiniai, Laukuva, Betygala, Ariogala, Kražiai, Karšuva)⁵, žinome sunkiai lokalizuojamą Mindaugo Vorutą⁶, *curia Lethovia* „Lietuvos kiemas“⁷, dar su Veisiejų apylin-

3. А. К. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 1998, p. 80–98; *Гісторыя Беларусі*, т. 2: *Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 2008, p. 73–74.

4. Т. Баранаскас, „Новогрудок в XIII в.: История и миф“, *Castrum, urbis et bellum*, Баранавічы, 2002, p. 29–42; A. Dubonis, „Voluinietiškos Lietuvos užsienio politikos krypties formavimasis (iki Mindaugo mirties 1263 m.)“, *Lituanistica*, Vilnius, 2005, nr. 4, p. 5–7.

5. *Mindaugo knyga*, p. 69–71 (nr. 9–10), 81 (nr. 26).

6. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*, за ред. М. Ф. Котляра, Київ, 2002, p. 113; Mindaugas „вниде въ градъ именемъ вьрута“.

7. „Curia in Lettowia“ minimas du kartus: neabejotino patikimumo 1253 m. liepos mėn. žemių dovanojimo Livonijos ordinui rašte ir aiškiai falsifikuotame 1260 m. birželio mėn. rašte tam pačiam gavėjui, kad šis ordinas taps Mindaugo valstybės paveldėtoju, jei karalius mirytų be įpėdinių

kėmis sietinas Weyse⁸, Šiaulių, Aukštaitijos ir Junigedos (Veliuonos)⁹ žemes. Tikra XIII a. istorinės geografijos puošmena yra Kernavė, paminėta 1279 m. pradžioje¹⁰. Todėl svarbu rasti metodus, kaip identifikuoti netiesiogiai minimas vietas etninėje Lietuvoje iki pirmųjų patikimų jų paminėjimų istorijos šaltiniuose, vietovės istoriją dažnai „pradedančiuose“ tik nuo XV a.

Vienas dažnai taikomas rezultatyvus būdas – retrospektyvinė rekonstrukcija, kai vėlyvi, dažnai XVI–XX a. vietovardžių duomenys lyginami su XIII–XIV a. istorinių veikėjų vardais. Originalus ir drąsus Edvardo Gudavičiaus tyrimas pateikė labiausiai pagrįstas išvadas apie XIII a. pirmųjų dešimtmečių lietuvių diduomenės žemėvaldą ir valdų lokalizacijas¹¹. Ar kritiškai vertintume, ar naudotumės juo be išlygų, viena aišku, kad šį darbą nauji tyrėjai plėtos ir tikslins. Retrospektyvinei rekonstrukcijai vertingų faktų išsaugojo XV–XVI a. pirmosios pusės Lietuvos Metrikos knygos. Viena XV a. 8-ojo dešimtmečio teisminė byla netiesiogiai informuoja, kad XIII a. viduryje arba antrojoje pusėje, kai Lietuvos valdovai skverbėsi į rusiškus Nemuno aukštupio intakų miestus, Merkinė galėjo būti viena iš šio proceso teritorinių ir administracinių atramų. Informacija susijusi su Vilniaus vaivados Mykolo Kęsgailaičio ir Vilkijos vietininko Jono Kučiukaičio nagrinėtu Viazovieco (tarp Slanimo ir Naugarduko) žmonių ginču su vienu bajoru dėl žemių ribų. Byloje nurodoma, kad XV a. antrojoje pusėje valstiečiai viazoviečiai buvo pavaldūs Merkinės dvarui¹². (Beje, žymioji Zietelos lietuvių sala dabartinėje Baltarusijoje yra Viazovieco kaimynystėje¹³.) Keli 1523–1541 m. Lietuvos Metrikos dokumentai Leipalingio apylinkėse mini Skomanto vardu vadinamą ūkinę infrastruktūrą: dvaras, kaimas ir kelias – tai XIII a. antrosios pusės jotvingių didiko Skomanto ir jam pavaldžių jotvingių kurdinimo Lietuvoje faktas¹⁴. Jotvingiai ir prūsai (bartai, pa-

(žr. *Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung*, d. 1, sąs. 2, hrgs. A. Seraphim, Königsberg i Pr., 1909, nr. 39, 106; *Mindaugo knyga*, p. 70, 149).

8. Ten pat, p. 70 (nr. 9), 81 (nr. 26).

9. Šiauliai „Soule, terra Sauleorum“ (žr. „*Eiliiutoji Livonijos Kronika*“, *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė D. Antanavičius, D. Baronas, A. Dubonis (ats. sud.), R. Petrauskas, Vilnius, 2005, eil. 1906); Aukštaitija „Austechia“ (žr. Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, parengė R. Batūra, vertė L. Valkūnas, Vilnius, 1985, p. 233–234, 417–418 (R. Batūros komentaras); Junigeda (Veliuona) (žr. ten pat, p. 224–225).

10. „*Eiliiutoji Livonijos Kronika*“, eil. 8346–8350.

11. E. Gudavičius, „Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas“, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, ser. A, Vilnius, 1984, t. 3, p. 69–79.

12. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, parengė A. Dubonis, Vilnius, 2002, nr. 206; p. 270, apie viazoviečių pavaldumą Merkinei: „[...] tych везовчанъ в том часъ, какъ они тягнули къ Меречы, о пущу с паномъ Яцыною Павълловичомъ их судиль [...]“. Mykolas Kęsgailaitis – Vilniaus vaivada 1459–1476 m. (žr. R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis. Struktūra. Valdžia*, Vilnius, 2003, p. 324); Jonas Kučiukaitis – Vilkijos vietininkas 1469 m. (žr. ten pat, p. 325).

13. *Zietelos šnektos tekstai*, sudarė A. Vidugiris ir D. Mikulėnienė, Vilnius, 2005.

14. A. Dubonis, *Traidenis. Monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)*, Vilnius, 2009, p. 179–182.

gudėnai, skalviai, nadruviai), nuo Vokiečių ordino grėsmės bėgdami į Lietuvą, jos teritorinėje-administracinėje struktūroje paliko iškalbingų faktų. Tai – Barčių ar Bartų valsčius (anksčiau – žemė), sudaryta iš Peleos, Skalvių, Gardino ir Turijsko vaitijų (smulkių administracinių teritorijų, vaitijos terminą įgijusių XVI a. antroje pusėje). Valsčiaus ir jo sudėtyje buvusios Skalvių vaitijos vardai patvirtina tai, kad jų atsiradimas sietinas su Traidenio valdymo laikais, kai jie gausiais būriais nuo 1274 m. migravo į Lietuvą¹⁵. Prie tokią išvadą patvirtinančių papildomų duomenų reikia pridėti faktą apie neįtikėtiną Barčių valsčiaus nekompaktiškumą: du jo padaliniai, Gardino ir Turijsko vaitijos, net nesiribojo su centriniais Peleos ir Skalvių ir plytėjo prie Nemuno¹⁶. Nekompaktiškumą diktavo kariniai ir administraciniai valdovo poreikiai. Pabėgėlius jis apgyvendino plačioje teritorijoje, tačiau sujungė į vieną administracinį vienetą. Turijskas buvo viena iš Traidenio karų su Haličo ir Voluinės kunigaikščiais arenų. Dėl prūsų apgyvendinimo Lietuvos pakraščiuose su rusais teko kariauti 1275–1277 m. Kitas Traidenio ir Barčių valsčiaus sąsajas patvirtinantis faktas tas, kad šalia plytinčiame Rodūnios valsčiuje buvo *Traideniais* pavadinta gyvenvietė¹⁷, kuri gali informuoti apie monarcho administracinės ir politinės įtakos svertų steigimą regione. Pagaliau tuo metu jau turėjo egzistuoti Vilnius. Realūs kariniai pavojai valstybės pietuose, prie Nemuno Traidenio valdymo antroje pusėje, privertė jį stiprinti naują karinį-administracinį centrą etninėse žemėse. Dendrochronologiniai duomenys rodo, kad Vilniuje, pilies kalno papėdėje, plėtėsi statybos darbai. Kelių atrastų seniausių medinių pastatų pušinė medžiaga statyboms buvo paruošta maždaug 1269–1279 m. (arba nuo XIII a. septintojo dešimtmečio antrosios pusės iki 1287–1288 m.)¹⁸, vieno grindlentė datuojama net 1259 m., t. y. Mindaugo karalystės laikais¹⁹.

Istorinės geografijos duomenys iš etninių paribių atskleidžia svarbius lietuviškus teritorinius-politinius procesus, kurie skyrėsi nuo rusiškų, t. y. skyrėsi nuo miestų, kaip amatų ir prekybos centrų, modelio. Šie kūrėsi šalia svarbių regiono prekybos kelių lietuvių, jotvingių ar Livonijos baltų pasieniuose ir tapo rusų politinės įtakos centrais. Ankstyvosios Lietuvos valstybės pakraščiai buvo kontroliuojami taikant daugmaž vienodą formą. Jais rūpinosi lietuvių kunigaikščio

15. Ten pat, p. 112–115.

16. Barčių seniūnijos 1765 m. inventorius, MABRS, f. 11, b. 30, l. 96–112v; J. Ochmański, „Obcoetniczne osadnictwo na Litwie w XIII i XIV wieku“, *Dawna Litwa*, Olsztyn, 1986, p. 65–68; J. Ochmański, „Skolwa i Borcie“, *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. 4: historia, Warszawa, 1972, p. 86–87.

17. Rodūnios seniūnijos 1760 m. inventorius, MABRS, f. 11, b. 37, l. 18v–19, 58; A. Dubonis, *Traidenis*, p. 156.

18. G. Striška, „Pilies kalno šiaurinės papėdės užstatymo raida pagal archeologinių tyrimų duomenis“, *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sudarė L. Glemža, Vilnius, 2007, p. 172–173, 176, 178–179; R. Pukienė, „Mediniai XIV a. kelio grindiniai Vilniaus Žemutinėje pilyje. Dendrochronologinė analizė ir datavimas“, ten pat, p. 182–193.

19. G. Striška, „Pilies kalno šiaurinės papėdės užstatymo raida“, p. 177, 179.

tarnai, kariauninkai, vadinami leičiais „lietuviais“. Stokodami duomenų galime kalbėti tik apie atskirų tritorijos dalių apsaugą. Būdami valdovo kiemo (dvaro) žmonės, jie savo gyvenamų teritorijų pavadinimams „prisegė“ vardą *Lietuva* ar jo variantą *lietuviai, leičiai*. Istorijos šaltiniuose, tiesa, gana vėlyvuose, išliko duomenų apie tris ar keturias tokias lietuvių etnoso pakraščiuose. Viena – *Lietuvos / Leičių vaitija* ar piliavietė (*burchwall*, XIV a. antrojoje pusėje) Anykščių dvare XIV–XVIII a.²⁰ Kita – Lietuvių vaitija Ašmenos pavieta Bokštų dvare (rakte) 1733 m. inventoriuje²¹. Teritorijos pačioje Lietuvoje, turinčios tokį patį pavadinimą kaip valstybė, negalėjo atsirasti atsitiktinai. Mindaugo vardu išduotose falsifikuotose donacijose taip vadinamas konkretus objektas – jo dvaras / kiemas, anksčiau minėtas *curia Lethovia*. Tai neabejotina valdovo administracinė struktūra, ją falsifikato kūrėjas žinojo²². Įsidėmėtina aplinkybė, kad būsimojo Anykščių dvare (XV a.) Lietuva Mindaugo karalystėje (XIII a. vidurys) buvo pasienis su Livonija, kai nemažą Šiaurės Lietuvos dalį karalius buvo padovanojęs Ordino broliams²³. Bokštų Lietuva savo ruožtu buvo atsidūrusi politiškai ir teritoriškai jautriame, iki XIII a. pabaigos su Haličo ir Voluinės kunigaikščiais sunkiai pasidalijamame pasienyje Nemuno aukštupyje. Trečią Lietuvos monarcho vadžios teritoriją pasienyje atskleidžia Žemaitijos istorinės geografijos šaltiniai. Pietvakarių Žemaitijoje, Karšuvos žemėje, XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje Ldk čia perkelti lietuviai suformavo teritoriją, 1384 m. vadinamą *Littowin lant* (arba *Lietavėnai* 1722 m.). Jie su kituose žemaičių žemėse apgyvendintais valdovo žmonėmis turėjo ginti pasienį nuo Vokiečių ordino ir įveikti žemaičiuose atsiradusias prokryžiutiškas nuotaikas²⁴. Dar viena pasienio teritorija ryškėja dabartinės Baltarusijos Vileikos rajone. Tarp Kureneco ir Rabynės miestelių buvusiame Kareikų *Choreyki* valsčiuje vienintelį kartą, 1407 m., minimi Ldk leičiai²⁵. Iš kitų šaltinių toje teritorijoje žinomas *Litvinki* kaimas²⁶. Įvertindamas tame krašte esančius *Rusaki, Kriviče*

20. A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius, 1998, p. 10–14; 69–74, 103–115 (istorijos šaltinių ištraukų publikacijos).

21. Ten pat, p. 120–122 (istorijos šaltinių ištraukų publikacija).

22. A. Dubonis, „Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiui“, *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, sudarė A. Nikžentaitis, R. Petrauskas, M. Borgolte, Vilnius, 2008, p. 93 (plačiau p. 89–94).

23. *Mindaugo knyga*, p. 85 (nr. 30); A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai*, p. 69–71.

24. Ten pat, p. 46–67; 115–117 (istorijos šaltinių ištraukų publikacijos).

25. Ten pat, p. 16. XIX a. viduryje *Korejki* priklausė Rabunės (Rabynės) valsčiui (žr. *Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, Warszawa, 1888, p. 349). Valsčiaus pavadinimas *Kareikos* taip pat įdomios kilmės, nes jo reikšmės *karias, karis*, anot kalbininkų, lietuviškai tai – „karas, kariai, kariuomenė, pulkas, įgula, stovykla“. Jos paliudytos kitų baltų, germanų, sen. airių, galų, graikų, sen. persų kalbose (žr. S. Karaliūnas, „Lietuvos vardo kilmė“, *Kalbotyros klausimai*, t. 35, Vilnius, 1995, p. 89–90).

26. Дер. *Литвинки* (Куренецкий сельсовет, Вилейский район), žr. Я. Н. Рапанович, *Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці*, Мінск, 1981, p. 156; J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na Wschodzie od epoki plemienniej do XVI wieku*, Poznań, 1981, p. 34 (žemėlapis).

etninius toponimus, Jerzys Ochmańskišis čia nubrėžė maždaug XII a. rytinę lietuvių genčių paribio su slavais dalį²⁷. Manau, kad ten reikėtų matyti tik ankstyvosios Lietuvos valstybės teritorinės raidos atšvaitą ir datuoti XIII a. viduriu. Be to, aptartieji istorinės geografijos šaltinių faktai leidžia manyti, kad dvi iš minėtų pasienio teritorijų, Bokštų ir Kareikų *lietuvos*, glaudėsi prie rytinės vėlesniojo Ašmenos pavieto sienos: galima konstatuoti svarbios lietuvių žemės centro, Ašmenos, egzistavimą XIII a.

Istorinės geografijos šaltinių duomenys gali papildyti žinias apie ankstyvosios Lietuvos valstybės istoriją. Jie negali būti lygiaverčiai rašytinių istorijos šaltinių duomenims. Jų pagrindu kuriamas istorinis pasakojimas visada kels įtarimų. Kita vertus, jie neabejotinai leidžia aptikti nežinomas socialinio, politinio ir ypač teritorinio krašto vystymosi problemas.

Iškylant svarbiai užduočiai – istorinės geografijos faktų patikimumo pagrindiui – ieškome analogijų. Istorinių Kuršo žemių tyrimai neleis klysti – gyvenviečių tinklas su stambesniais centrais egzistuoja. Jos tvirtai susispietusios į kelias žemes. Kuršo medžiagą galima lyginti su Gintauto Zabelos rekonstruotos Nalšios kunigaikštystės modeliu²⁸. 7000 km² žemėje identifikuoti šeši–septyni didesni teritoriniai vienetai, „žemės“. Joje po kelis žemesnius teritorinius vienetus – 3–4 laukus (valsčius, anot G. Zabelos). Iš viso Nalšioje 23–24 laukai. Kai kurių iš jų centrus parodo didesni pilkapynei (iki 100 ir daugiau sampilų), laukai galėjo turėti nuo dviejų iki dešimties gyvenviečių, vienas kitas – net piliakalnį. Stambesni laukų centrai galėjo tapti Nalšios žemių centrais. Pavyzdžiui, Žeimenos žemės centras nurodomas pagal įspūdingo dydžio pilkapius Pavajuonio Rekučių pilkapyne ir gynybinį Rekučių pylimą tarp Žeimenio ir Vajuonio ežerų. Kai kurios žemės gali būti priskiriamos XIII a. kunigaikščiams iš Nalšios: Suksei, Girdeniui. Piliakalniai dažniausiai nerodo žemės centro „sostinės“, nes dvidešimt penki išdėstyti Nalšios kunigaikštystės pakraščiuose. Patikimesnius rezultatus gauname, kai turimus istorinės geografijos faktus lyginame su negausiais, bet tiksliais istorijos šaltinių duomenimis. Pasirinktas istoriškai patikimai paliudytas pozicijas galima panaudoti kaip metodinį modelį. Šiam tikslui galima „išnaudoti“ Kernavę, aiškų XIII a. antrosios pusės Lietuvos valdovo Traidenio domeno, kartu valstybės, centrą, kuris XIV a. virto Gediminaičių valdoma kunigaikštyste, o nuo XV a. – valsčiumi. Kita vertus, ne mažiau įdomūs Šalčininkai. Lietuvos karaliaus valsčiumi (*territorium*) savo Kronikoje juos vadina Petras Dusburgietis 1311 m.²⁹ Šalčininkų valsčius taip pat įrašytas karaliaus Jogailos 1387 m. balandžio 28 d. donacijoje Skirgailai, kurioje

27. Ten pat, p. 29.

28. G. Zabiela, „Nalšia Lietuvos valstybės kūrmosi išvakarėse“, *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, sudarė V. Milius (redkol. pirm.) ir kt., Vilnius, 1992, p. 15–17; 20–21.

29. Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, p. 260–261, 423 (313 komentaras).

jam įteikiama valdyti dalis LDK³⁰. Privilegijoje išvardijama per dvidešimt Trakų kunigaikštystės valsčių etninėje Lietuvoje. Šis dokumentas yra *pirmas lietuviškos kilmės istorinės geografijos šaltinis*. Analogiški Šalčininkų valsčiui *territorium* Ldk administraciniai dariniai XIII a. pabaigoje turėjo būti to paties Petro Dusburgiečio minimos Veliuonos (Junigeda) ir Aukštaičių žemės³¹. *Terra* Aukštaičiai plytėjo Neries ir Nemuno santakoje (tiksliau – tai iš Neries ir Nemuno santakos kaip centro 10–20 km ilgio spinduliu nuo Nevėžio iki Strėvos žiočių, gal Rumšiškių, brėžiama teritorija)³². Aukštaitijos žemė, kaip ir Šalčininkai, pasak Petro Dusburgiečio, priklausė Lietuvos karaliui. Jogailos privilegijoje Skirgailai Aukštaičių žemė jau vadinama gerai pažįstamu Kauno valsčiaus vardu.

Remiantis aptartais istorinės geografijos šaltinių faktais galima teigti, kad tik nuo XIV a. antrosios pusės masiškiau minėti pradėtos stambios Lietuvos gyvenvietės ir Ldk kiemai (dvarai, valsčiai), pagaliau ir pilys, nuo seno egzistavo bendrame Lietuvos gyvenviečių tinkle, net jei jų pirmi paminėjimai vėlyvi. Dauguma jų šaknis suleidę į XIII a. ir, dėl to nekyla abejonių, į ikivalstybines teritorines struktūras. Daugelis iš jų, kaip liudija Mindaugo laikų žemaitiška medžiaga, tebeturėjo savo senuosius pavadinimus, bet valdžia savo veiksmais keitė jų vidinę administracinę ir teritorinę struktūrą.

Istorinės geografijos šaltiniuose kaitos veiksnys, būdamas labai stiprus, gali painioti ir klaidinti tyrinėtoją. XIII a. pabaigoje iškilusi Aukštaičių žemė per XIV šimtmetį perima Kauno pilies vardą, minimą nuo 1361 m.³³, tačiau iki tol ji turėjo būti istorijos šaltiniams neblogai žinomos Neries žemės vakarinė dalis³⁴. Stiprėjant Vokiečių ordino pavojui, Ldk suformavo Aukštaičių valsčių, ilgainiui Neries ir Nemuno santakoje iškilo Kauno pilis. Kita didžiojo kunigaikščio pilis, istorijos šaltinyje – piliavietė Lietuva *Borchwal nomine Lettow*, kitaip Lietuvos / Leičių vaitija, XV a. pirmojoje pusėje jau vadinama Anykščiais³⁵. Iki valsčiaus dydžio „susitraukė“ XIII a. buvusi stipri žemaitiška Karšuvos žemė³⁶. Senųjų lietuvių žemių smulkėjimo ir virtimo valsčiais tendencijas jau senokai pabrėžė E. Gudavičius³⁷.

30. J. Jakubowski, „Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej“, *Przegląd Historyczny*, t. 5, sąs. 1, Warszawa, 1907, p. 24, 45: „[...] Солчиники и вси люди и вся тая села, што въ Солчиницехъ и въ той волости [...]“.

31. Žr. 9 nuorodą.

32. A. Dubonis, „Aukštaitija“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės enciklopedija*, t. 1 (įteiktas spausdinti).

33. Z. Kiaupa, *Kauno istorija*, t. 1: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*, Vilnius, 2010, p. 36.

34. E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 165–166.

35. A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai*, p. 13–14.

36. Neatlaikę kryžiuočių spaudimo, karšuviai XIV a. antrąjį dešimtmetį pasitraukė į Žemaitijos gilumą (žr. Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, p. 173–174; A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai*, p. 64–65 (102 nuoroda).

37. *Lietuvių etnogenezė*, sudarė R. Volkaitė-Kulikauskienė, Vilnius, 1987, p. 206–207.

Aiškių kaitos pavyzdžių yra cituotoje Jogailos privilegijoje Skirgailai. Joje prie Rodūnios valsčiaus minima neaiški Skalvos vietovė *на сю сторону по Сколву городъ Радыня и вся тая волость* gali būti suprantama ir kaip savarankiškas administracinis-teritorinis darinys, ir kaip šio valsčiaus dalis³⁸. Anksčiau nurodėme Rodūnios kaimyniniame Barčių (Bartų) valsčiuje egzistavusį Skalvių padalinį (vaitiją). Iš tikrųjų jis ir minimas 1387 m. – tai nedidelis savarankiškas valsčiukas. Šios rūšies dariniai dėl savo dydžio donacijoje vadinami valsčiukais: Alytus, Nemunaitis, Birštonas, Punia. Didieji „normalūs“ – valsčiais: Šalčininkai, Rodūnia, Merkinė, Leipalingis, Perloja, Semeliškės³⁹. Vadinas, tyrinėjant istorinės geografijos duomenis reikia įsidėmėti ir tai, kad gyvenamųjų vietų tinklas, sujungtas teritoriniuose-administraciniuose vienetuose, buvo sudaromas iš nevienodo dydžio žemių, kurių teritorinė forma keitėsi: pirmiausia pastebimas jų smulkėjimas. Egzistavo ir stambėjimo procesas. Šis 1387 metų Skalvių *valsčiukas*, iš esmės tik kelių gyvenviečių *laukas-vaitija*, su kitomis trijomis nemažoje teritorijoje išsibarsčiusiomis analogiškoms teritorijomis (Pelesos, Gardino ir Turijsko) XV a. atsidūrė Barčių (Bartų) valsčiuje⁴⁰. Į vieną jas jungė vienoda Ldk kiemo tarnybinių žmonių *bartų* tarnyba⁴¹ ir neabejotinai precedentą suformavęs valsčiaus vietininko (seniūno) valdžios įsteigimas visoms keturioms Bartų valsčiaus vaitijoms (labiausiai čia tikėtina Ldk Vytauto veikla). Jungtiniai valsčiai – ne naujiena. Užnerio Lietuvoje toks buvo vieno seniūno valdomi Užpalių ir Pienionių. Galima pažymėti, kad vėlesnės Lietuvos vardą turinčios vaitijos Anykščių, Bokštų ir kituose valsčiuose ar Žiemgalos laukai⁴² Žemaitijoje lygiai taip pat galėtų būti kadaise savarankiškų nedidelių žemių (žemelių) palikimas. Nuo senųjų gentinės kilmės žemių jas skyrė tai, kad jos buvo Lietuvos valdovo teritorinės-administracinės veiklos padarinys. Kaip liudija Lietuvos Metrikos XVI a. pirmosios pusės knygos, žmonių atmintis išsaugojo savo supratimą apie tokius darinius. XVI a. antrosios pusės Lietuvos vaitija Anykščių valsčiuje apibūdinama kaip teritorinis darinys *у Лейтяхъ, на Немецком рубежи (жеребъи)* „Leičiai, prie Vokiečių sienos (burto, t. y. žemės)“ (1532 m.)⁴³. Kitas Skalvių valsčius 1538 m. yra Ašiužos (Hoža) pavieto dalis *у повете Ожъскомъ, у волости Скольвенъской*⁴⁴. Iš tikrųjų tik pavietas prilygo tradiciniam valsčiui, o Skalviai – dar mažesnė teritorija, t. y. laukas-vaitija.

38. J. Jakubowski, „Opis księstwa trockiego“, p. 45.

39. Ten pat.

40. Žr. 16 nuorodą; J. Ochmański, „Obcoetniczne osadnictwo na Litwie“, p. 66–67.

41. A. Dubonis, „Bartai“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės enciklopedija*, t. 1 (įteiktas spausdinti).

42. A. Dubonis, „Žiemgalių imigrantai Lietuvoje (XIII a. pabaiga)“, *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas*, Vilnius, 2004, p. 87–89.

43. A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai*, p. 69.

44. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20*, parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius, 2009, nr. 135; p. 201.

Nagrinėdami istorinės geografijos duomenis dažnai įsitikiname, kad žmonės, kolektyvinė atmintis yra vienas svarbiausių jų šaltinių. Informacija gali būti be galo tiksli, kaip žinome iš Kryžiuočių karo kelių į Lietuvą aprašymų, kuriuos Vokiečių ordinui padiktavo žvalgai, pareigūnai ir bėgliai iš Lietuvos 1384–1402 m.⁴⁵ Kolektyvinės atminties žinios virsta formaliais teisiniais valdymo faktais. Žmonių liudijimai apie Skomanto gyvenvietes teismo bylose virto patikimais teisiniais argumentais apie valdovo pavaldinių ir Sapiegų žemių ribas Leipalingio girioje⁴⁶. Lietuvos vaitijos lietuvišką pavadinimą *Lietuva* valdovo pareigūnai įrašė tik XVI a. pabaigoje kaip liaudišką vardo *Leičiai* sinonimą, nes valdovo kanceliarijoje labiau buvo prigijusi forma *leiti*, *neūmu*⁴⁷. Tačiau žmonių atmintis subjektyvi, todėl gali ir klaidinti. XIV a. Livonijos ordino pasitelkti liudytojai niekaip negalėjo pateikti aiškių duomenų apie tai, kaip ir kodėl Daugpilio pilis „klajoj“ tarp lietuvių ir Ordino brolių rankų 1280–1313 m.⁴⁸ 1412 m. pabaigoje – 1413 m. Ordino prokuratorius, neigdamas Benedikto Makros sprendimą dėl Žemaitijos sienų, be kita ko, pateikė senų žmonių liudijimų apie Veliuonos nepriklausymą Žemaitijai. Liudyta, kad pilis prieš keturiasdešimt metų buvo atkovota iš lietuvių, kilusių iš Kulvos Lietuvoje. Iki tų įvykių Veliuoną išlaikydavo ir aprūpindavo ne žemaičiai, o aukštaičiais vadinami lietuviai⁴⁹. Vytautas 1420 m. kovo 11 d. laiške Romos imperatoriui kantriai įrodinėjo lietuvių ir žemaičių kilmės, kalbos ir teritorijos vienybę. Apsistodamas ties etninės terminijos niuansais paaiškino, kad žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija dėl to, kad žiūrint iš Žemaitijos ji atrodanti aukštesnė žemė, o iš Lietuvos Žemaitija – žemesnė. Aukštaičiai ir žemaičiai – tai tokie patys lietuviai⁵⁰. Šiuose paaiškinimuose neigiama Ordino tradicija apie atskiros aukštaičiais vadinamų lietuvių grupės egzistavimą kartu su lietuviais ir žemaičiais. Atidžiau pažvelgus į sąvokos *Aukštaitija* šaltinius paaiškėjo, kad ją plačiau vartojo tik liaudis, kaip valsčiaus (žemės) vardas jis nebevertojamas nuo XIV a. pabaigos, o kaip Lietuvos be Žemaitijos vardo teritorinė alternatyva Ldk lūpose ji buvo iškilusi porą kartų tik tam tikromis politinėmis aplinkybėmis. Vadinasi, galima konstatuoti egzistavusias mažiausiai dvi lokalias istorijos atminties tradicijas: liaudies ir valdovų (dinastijos) su valdančiąja diduomene. Jei jos abi istorijos

45. „Die littaaischen Wegeberichte“, *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 2, hrgs. T. Hirsch ir kt., Leipzig, 1863, p. 662–708; „Lietuvos kelių aprašymai, padaryti kryžiuočių žvalgų XIV a.“, *Kraštas ir žmonės*, sudarė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius, 1983, p. 7–41.

46. Žr. 14 nuorodą.

47. Žr. 20 nuorodą.

48. A. Dubonis, *Traidenis*, p. 139–141.

49. „Senų žmonių parodymai apie Vokiečių ordino teritorijos išplėtimą Žemaitijos pasienyje“, *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 2, p. 711.

50. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos*, sudarė N. Vėlius, Vilnius, 1996, p. 525–529.

šaltiniuose susiduria, randame vertingos informacijos, painių terminologinių kūliaversčių ir tikslesnę gyventojų gyvenamos erdvės pažinimą.

***

Rašant baigiamąsias pastabas nesinori plačiau deklaruoti žinomų dalykų, aiškinti kad istorinės geografijos šaltiniai papildė informaciją apie socialinius, politinius, valdžios ir valdymo, etninius, demografinius procesus ir gali atskleisti nežinomų faktų. Šiame nedideliame tekste mėginama dėlioti kai kurias metodikos gaires, kaip ieškoti „pasislėpusių“ istorinės geografijos duomenų ar net juos „sukurti“, kaip iš jų gauti informaciją ir įvertinti jos patikimumą. Iš aptartųjų tyrimų metodinių instrumentų šiuo metu tarp Lietuvos praeities tyrinėtojų produktyviausi yra retrospektyvinė rekonstrukcija ir lyginamoji analizė. Kita vertus, šiomis metodikomis sunkiai „išgaunami“ istorinės geografijos duomenys negali būti lygiaverčiai rašytinių istorijos šaltinių duomenims, todėl juos naudoti reikia su didele moksline atsakomybe.

ON SOME PROBLEMS OF 13–14TH C. LITHUANIAN HISTORICAL
GEOGRAPHY: BETWEEN A THEORY AND A PRACTICAL
INVESTIGATION OF THE SOURCES

Artūras Dubonis

Summary

The sources of historical geography supply additional information with regard to social, political, power-related and governmental, ethnical and demographic processes and they can also yield the hitherto unknown facts. This kind of historical sources is of major importance to historians who investigate the early history of Lithuania (13–14th centuries) because the relevant narrative and documentary sources, up to the Lithuanian conversion in 1387, are very scarce as regards the settlements of Lithuanians, the territorial-administrative structure of Lithuania and the changes they underwent in these two centuries. There is a historiographical paradox: the sources do provide information about Lithuanians actively participating in activities that can be viewed as state-building, but they do not indicate their settlements and that is why it is rather difficult to reconstruct the process of the territorialization of the state. Little can be said about the network of Lithuanian settlements which are known from historical sources; this is especially true when we refer to the 13th century. Even more difficult is to say how this network was related to the social, political, economic, administrative and military developments of the country, and in what measure did these early settlements coincide with those known from much later sources.

It is attempted in this article to provide some methodological guidelines on how to discover (or even to work out) “hidden” data, how to extract information from them and how to establish its value. The retrospective reconstruction is a research tool which currently is most widely used by historians of early Lithuania and it is most usually displayed in attempts to establish a relationship between the place names known from the 16–20th c. and the personalities known from 13–14th c. sources.

Having investigated the pertinent facts of historical geography it is possible to state that only from the second half of the 14th century onwards the Lithuanian settlements and grand ducal manors and administrative districts begin to be mentioned in a more numerous fashion and this kind of sources does convey the impression that these settlements along with castles were already well embedded in a centuries-old settlement network notwithstanding that they were mentioned only in the rather late sources. Most of them have their roots in the 13th century

and reach back the territorial structures dating from tribal times. Most of them retained their old names as can be established by means of comparison with what is known from documents issued under King Mindaugas of Lithuania (c. 1240–1263; crowned in 1253). It becomes clear that grand ducal power used to change the internal administrative and territorial structure of earlier territorial units and thus to create its own power structure.

The sources of historical geography can provide us with supplementary data on the early history of the Lithuanian state, but their value do not match that of written historical records; the sources of historical geography should be used with utmost care and circumspection. The historical narrative based on them will never escape some suspicion of some artificiality.

Translated by Darius Baronas